

Hegedűs Imre János

Háromszék

Szerelmes földrajz

Ha Háromszék, akkor Gábor Áron. Ha Gábor Áron, akkor Mikes Kelemen és Kőrösi Csoma Sándor. Olyan sűrű erdő Háromszék nagyszerű fiainak és asszonyainak rengetege, amelyben csak eltévedni lehet. Pedig ők: forradalmárok, katonák, politikusok, kutatók, tudósok, művészek azért születtek, éltek és dolgoztak, hogy fényt sugározzanak, világosságot terjesszenek maguk körül, azzal mutassanak utat kortársaknak és utódoknak. Aligha van még egy olyan tájegység Magyarhonban, ahol annyi talentum ragyogott volna föl, mint ahány üstökös Háromszék egén megjelent. Szükséges emiatt először a hősök, mártírok, virrasztók, megszállott igazságkeresők ajtaján, ablakán kopogni, velük társalogni, az ő szellemüket idézni, s csak azután búvárkodni a régészet, a történelem, a néprajz, a botanika, a geográfia kincseskamráiban.

*

Ha jó kedvű társaságba csöppen a máshonnan jött látogató, aligha marad el néztározás közben Háromszék indulójának számító '48-as ének:

*Gábor Áron réz ágyúja fel van virágozva,
Indulnak már a tüzerek messze a határba.
Nehéz a réz ágyú, felszántja a hegyet, völgyet,
Isten véled édes rózsám, el kell válnom tőled.*

Ez a négy sor legalább annyira súlyos emlék és parancs Háromszéken, mint Petőfi *Nemzeti dal*ának felszólítása, a Talpra magyar!, vagy a *Kossuth-nóta*, mert általa dicső korszakunk, negyvennyolc zengő fája csendül meg, mint mesében az ezüsterdő. Még a kisiskolások is ismerik Gábor Áron emlékezetes, felkiáltó mondatát, Sepsiszentgyörgyön, a Városházán hangzott el 1848. november 23-án: „Lesz ágyú!” A székely ezermester „varasbékáknak” titulált ágyúí a küzdelem utolsó órájáig dörögtek, a fehéregyházi ütközetben az oroszok tábornokát,

HEGEDŰS IMRE JÁNOS (1941) Székelyhidegkúton született irodalomtörténész. 1984-ben Ausztriába emigrált. Munkatársa volt a *Bécsi Naplónak*, tudósítója a Szabad Európa Rádióknak.

Szkarjatyint lőtték le a tüzekek. A feltaláló, az ágyúöntő nem maradt a hámo-roknál a háterszágban, Kökös falu mellett vívott véres csatában esett el 1849. július 2-án, sírja és emlékhelye Eresztevény falu bejáratánál, a főút mellett lát-ható. Kányádi Sándor szómágiával gondoskodott piederesztárlól:

Behunytam a szemem, hátha úgy meglátnám

Gábor Áron mestert szürke paripáján.

Prázsmár felől szörnyű por és füst kavargott,

S dörögtek a hídfőn a székel harangok.

(A kökösi hídon)

Annyira élő sugárzó alakja, hogy az autonómiáért szervezett nagy menete-lés 2013. október 27-én Berecket kötötte össze Kökössel, Gábor Áron születési helyét a hősi halál színterével. A létért, a megmaradásért folyó küzdelem XXI. századi lobogója lett az ágyúöntő mester neve, maradékai, mai háromszékiek a szabadság sós ízétől részegültek meg, új és mámorító volt számukra ez az érzés, új és friss, mert hetven évig, még a sötét diktatúrában is, a többség hang-orbánja dübörgött, a zsarnokot egekbe emelő üvöltésében és tapsviharában benne volt a magyarság elleni szupremácia, kizárólagosság, diszkrimináció.

Kétszáz évvel ezelőtt, 1814-ben született Gábor Áron, s a jubileum emlékez-tet és kötelez az emlékezésre, ünneplésre, zászlóbontásra. A laudáció nem elég, mert maradék népe nagyobb veszélyben van ma, mint az orosz dzsidások ro-hama idején. A demográfiai, békésnek tűnő háború utolsó szakasza öröli, zúz-za szét a székelységet, ezért meg kell idézni Áron mester szellemét, s követni kell az önfeláldozásban, hogy megmaradjunk.

*

Mikes Kelemen nem forgolódott csatákban, sorsát mégis a háború, a szabad-ságharc határozta meg. Gyermekfejjel állt a nagyságos fejedelem, II. Rákóczi Fe-renc szolgálatába, s amikor a „nagyajtyényi síkon letörött a zászló”, követte őt az emigrációba. A monoton rodostói élet préselte ki belőle a 207 levelet, s azokat, feltételezzük, gondúzó céllal felolvasta társainak. A franciáktól tanult levélmű-fajba belevitte Felső-Háromszék élőbeszédét és a retorika dinamikáját. Az árva-ság, a honvágy kínjait anyanyelvével gyógyította, szavakban bujdosott, édes jelzőkbe, fanyar névutókba, csendülő igékbe burkolódzott, a gyermekkorában hallott mókás, virágos fordulatokban, talányos kérdésekben s elmés válaszokban rejtőzött el. „De mit írjak, mert itt semmi hír nincsen” (60. levél). Ezt az esemény-telen sivárságot, ezt a néma csendet cserélte föl nyelvzenére, úgy szelídítette meg a magány fenevadjait pennájával, mint Orpheusz az alvilági szörnyeket muzsi-kával. Aranyköddel vonta be Rodostót, hogy ott is életre keljen Háromszék, Erdély, amelytől megfosztották; varázskört rajzolt maga köré, hogy látni vélje az áldott szülőföld méltóságos nagyasszonyait, daliás vitézeit, szántóvetőit, kérges tenyerű favágóit. Ő az első nyelvűművésznk, aki szavaival hazát teremtett a ma-

gasban. Nem egy képzeletbeli nagynénihez írta leveleit, az csak irodalmi paraván, P. E. grófnő az imádott szülőföld allegóriája, akit hol kédnek nevez, hol pedig tegezi, és udvarol a vele egykorú lánynak (!), akibe szerelmes, akivel enyeleg, akivel évődik, és hű hozzá, mert hát „...el nem felejthetem Zágont”, akit maga fölé helyez, bizalmasa, egyedül neki duruzsolhatja el minden búját-bajját. P. E. grófnő – Erdély. A *Törökországi levelek* kedélyében, édesen muzsikáló nyelvében, szófordulataiban, nemes emberségében utánozhatatlan stílusbravúr. A levélíró más kontinensen, távol hazájától tett halhatatlanná egy háromszéki falut, Zágont. Ex Turtia nulla redemptio! – Törökországból nincs visszatérés! – írta kegyelmi kérvényére Mária Terézia, de ő mégis megérkezett, visszatért leveleivel Zágonba, Háromszékre, a Székelyföldre, s minden magyar örökéletű klasszikusa lett.

Alakjával összekapcsolódott egy dal, szóbeszéd járja, hogy ez volt a „rosdostói csillagnéző” kedvenc éneke. Nem tesz semmit, ha szép ráfogás, gazdagodik általa a Mikes-legenda:

*Madárka, madárka,
Csácsogó madárka,
Vidd el a levelet,
Vidd el a levelet,
Szép Erdélyországba.*

*Ha kérdi, ki küldte,
Mondjad, hogy az küldte,
Kinek bánatában,
Szíve fájdalmában
Szakadt meg a szíve.*

*

Kőrösi Csoma Sándor. Alig lehet róla szólni. Nemcsak a mienk, a világkultúra, a tudós nagyvilág állócsillaga. Magányos zseni. Semmilyen hatalom nem támogatta, mikor elindult, székely konoksággal és emberfeletti szívóssággal járta be Ázsia, a Himalája úttalan útjait, s kereste makacsul az őshazát. Nyugat-Tibetbe is azért ment, mert forrásokot remélt a lámakolostorok kézírathalmazáiban. Zanszkár tartomány zanglai kolostorában, a vörös sipkás rend *gompájá*-ban búvárkodott, iszonyú vándorlásának további állomásai: Szabáthuba, Szimla, Rampúr, Guge, Kánám (Kanum), Phuktal (Pukdal). Három évet töltött embertelen körülmények között Kánám (Kanum) város fölött, 2850 méter magasan egy kunyhóban, *ritődben*, ahogy ott nevezik. Tanítómesterének nevét, aki nélkül nem boldogult volna, meg kell jegyezni: Szangye Püncog (Szangje Puntszog), s azt is tudjuk most már, hogy kapcsolatban állott a fólámával, Kunga Csozszszel. Az ő segítségükkel hatolt be a tibeti buddhizmus, a tibeti nyelv és a kézírattenger titkaiba. Összeállította a tibeti-angol szótárt, s megírta a tibeti nyelvten könyvét. Mindezt már a Brit Kelet-indiai Társaság vonzáskörében és anyagi támogatásával cselekedte, ez a nagyhatalmú szervezet nevezte ki Kalkut-

tában könyvtáros helyettesnek, s gondoskodott ellátásáról. A pénzt, amit kapott, s amit a szülőföld gyűjtött, visszaküldte szegény sorsú diákok megsegítésére. Csomakőrös, a szülőfalu őáltala lett fényes bölcső, és sírja, síremléke az észak-indiai Dardzsilingben zarándokhely. Baktay Ervin járta be lépésről lépésre az útját, költők, írók poémát, regényt, verset írtak apostoli cselekedeteiről, a tokiói Taishyo mahayana egyetem 1933-ban Boddhiszawatwává nyilvánította, ez a rendtagság első fokozata, és Csorba Géza által készített szobrát az egyetem templomában helyezték el. S mégis, mégis a nagy idegenségben egy test, egy lélek volt ő a szülőfölddel: „Tudós csavargó voltam mindig, s vittem / nyakamban zacskónyit az omlós anyaföldből...” (Farkas Árpád: *Kőrösi Csoma Sándor*).

*

Fontossági sorrendet képtelenség felállítani, s igazágtalan is volna. Már az első három üstökös között kellett volna említeni gróf Mikó Imrét, „Erdély Széchenyijét”. A zabolai Mikes-kastélyban született, s életével, tetteivel bizonyította a latin mondás igazát: „noblesse oblige”. Ő alapította az akadémiának számító Erdélyi Múzeum Egyesületet, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumot, a Magyar Történelmi Társulatot, elnökölt 1848 októberében az agyagfalvi gyűlésen, 1867 után közlekedésügyi miniszter az Andrássy-kormányban, az ő irányításával építik az Erdélyt Magyarországgal összekötő vasútvonalat. Valóban a legnagyobb magyar, gróf Széchenyi István heroikus tetteit ismételte meg.

*

Dózsa György az akkori legmodernebb államforma, a központi királyság ellen lázadt, ráadásul Mohács árnyékában, az utókor konjunktúrahullámai és a művészek (Petőfi, Ady, Madarász Viktor, Derkovics Gyula, Szervátiusz Tibor) mégis hőst formáltak alakjából. Legnagyobb eszményítője Rákosi Mátyás az 50-es években. A lázadás, az osztályharc félelmetes vezére volt ez a kemény, székely katona, s mert felkelésével a török elleni keresztes hadjáratot beháborúvá torzította, történelmi szerepének újraértékelését megkezdték a historikusok. Fából tákolt trónja, tüzes koronája szélsőséges mártírszimbólum. A kutatók a háromszéki Dálnokot tartják szülőfalujának, de a család a marosszéki Makkfalván is lakott.

*

Szentivánlaborfalva nevét ketten viselték: Laborfalvi Berde Mózes és Laborfalvi Benke Róza. Mindketten letértek a kítaposott ösvényekről, egyéni utakat jártak.

Laborfalvi Berde Mózes Erdély, majd Háromszék kormánybiztosa volt 48-ban, halálra ítélik, de 4 év után amnesztiával szabadul a josefstadti börtönből. Minden vagyonát az unitárius egyházra hagyta, abból épült a székelykeresztúri s a kolozsvári unitárius iskola, és abból gondoskodtak az utódok, hogy minden nap 200 gyerek egy-egy cipót kapjon, a híres „Berde-cipót”. Ilyen kézzelfogható volt nemes embersége.

Laborfalvi Benke Róza (Miskolcon látta meg a napvilágot, eredeti neve Judit) tűzi fel március 15-én este a színházban Jókai Mór mellére a kokárdát, s házasságuk – barátok, rokonok tiltakozása ellenére – létrejön. Róza asszony kiváló társ és művészfeleség lett, negyvenkilencben megmentette egy menlevéllel Jókai életét, s a dolgoz alkotóévekben szigorúan behajtotta férjén a napi penzumot, amivel egy nagyívű pálya sikeréhez járult hozzá. S közben drámák, tragédiák hősnője a színpadon.

*

Esztelnek szülötte Nagy Mózes lelkész, iskolafundáló, 1680-ban létesítette szülőfalujában egyik legrégebbi iskolánkat, innen telepítik át 1696-ban a kézdivásárhelyi Kantába. A gimnázium napjainkig meghatározó szellemi központ Háromszéken. Valószínű Nagy Mózes keresztelte Mikes Kelemt.

*

Két jeles tudóst is adott a nemzetnek Felső-Háromszék: Bod Pétert és Apor Pétert.

Bod Péter Felsőcsernáton (más források szerint Ikafalva) szülötte, de tudományos munkái zömét Olthévízen, Árva Bethlen Kata udvarában írta, aztán Magyarigenben lett pap, ott temették el. A XVIII. század derekán ő a legnagyobb magyar tudós, összeállította az első irodalmi lexikont, a *Magyar Athénást* (1766), 528 pennás ember életéről, munkásságáról ad hírt. Első irodalomtörténészünk. A latin helyett a magyart ajánlja olvasóinak, terjeszti szóban és írásban szép anyanyelvünk kultuszát, saját munkáiban is nyelvtisztaságra törekszik, s ő az, aki a hazafiságot összekapcsolja a kultúrával. Csak az lehet jó patrióta, aki nyelvünkért, irodalmunkért, a művészetekért rajong és áldoz. Enciklopédista, alig van műfaj, amelyben ne alkotott volna, írt monográfiát, életrajzot, bibliamagyarozatot, anekdotát, emlékiratot, rajzolt térképet. Egyik korai kezdeményezője egy tudós társaság létrehozásának: „...igen jó volna tudós emberekből álló Magyar Társaságot a magyar nyelvnek ékesgetésére ... felállítani”.

Viszonylag fiatalon, ötvenhét éves korában halt meg, szelíd szenvedélyének hódolva, kertészkedés közben vágta meg önmagát úgy, hogy elvérzett.

Báró Apor Péter a híres torjai Apor család fia. Történész, közéleti harcos, legfontosabb munkája a *Metamorphosis Transylvaniae* (1736) memoár. Nélkülözhetetlen forrásmunka, a nemzetét féltő főnemes olyan indulatosan szól a romlás, a züllés ellen, mint valamivel később Berzsenyi Dániel. Mindketten a morál, az erkölcs, a régi nemzeti erények lezüllésében látják az ország súlyos bajait. Bezzeg, nem így volt ez egykor: „...olyan emberséges ország vala Erdély, hogy egy pénz nélkül is keresztül mehettél volna rajta, mégis mind magad, mind lovad jóllakhatott volna”. Apor szerint a németek hozták be Magyarországra a „náj módit”, az pusztítja a magyart, jobban, mint a háborúk. Késői, XX. századi történészutódja, a feltorjai születésű Illyés Elemér emigrációban írta meg – szán-

dékos allúzióval élve – azonos című munkáját: *Erdély változása* (1976). A német nyelvű kiadáshoz a híres nemzetközi jogász, Felix Ermacora írt előszót.

*

Boldog Apor Vilmos, győri püspököt 1945. április 2-án lötték agyon barbár Sztálin-legények, a dicsőséges Vörös Hadsereg martalóc katonái Győrött, mert védte a lányokat, asszonyokat a nemi erőszaktól. A Szentszék 1997. november 9-én avatta boldoggá, a szertartást II. János Pál pápa celebrálta. Habár Segesváron született, a torjai Apor család glóriáját fényesíti életével és mártíromságával.

*

Felső-Háromszék nagyasszonya, Cserey Jánosné (szül. Zathureczky Emília) a közjóért áldozta minden percét, vagyonát. Jótékonyági intézeteket, iskolákat támogatott, de a Székely Nemzeti Múzeum létesítése a fajsúlyos tett. Imecsfalván élt a Cserey-kúriában, a ház régiséggyűjteményét Háromszék népének adományozta, ez volt az alap, s 1877. március 10-én kelt oklevél már kimondja: „Az intézet a Székely Nemzeti Múzeum nevet viselje...” Erdélyi jelenség. Magánszemély veszi vállára közösségi gondok súlyát. Kós Károly tervezte az épületet, 1912-13-ban épült, s azóta – a Vártemplom mellett – Sepsiszentgyörgy imázsa a hagyományost és az újat egyberántó, tornyos, izgalmas kompozíciójú komplexum a Székely Nemzeti Múzeum: háza a régészetnek, néprajznak, könyvritkaságoknak, festményeknek, mindannak, amit a székelység alkotó fantáziája létrehozott.

*

Legendás életű katona volt a gidófalvi örmény-székely Czetz János, 48-ban honvédtábornok. Világos után bejárta a kerek világot, végül Argentínában, Buenos Airesben telepedett le, ott halt meg, emlékszobra a katonai akadémia előtt áll, amelyet ő létesített.

A katolikus hívő föloldozás utáni lelkiállapotát érzi a rajongó utód, valahányszor ezekkel a nagy szellemekkel társalog.

És az irodalom? Az irodalom-, a történelem- és a folklórtudomány? Művelői igen számosak Háromszéken. Vagy itt születtek, vagy felnőtt korukban, teremtő munkájukkal forrtak össze ezzel a földdel. Az írók, költők, írástudók mind egy családból valók, s olyan nagy ez a család, csak felsorolni lehet a tagjait:

Szacsvai Sándor, Lisznyai Kálmán, Ignác Rózsa, Jancsó Benedek, Aranka György, Konsza Samu, Antal Árpád, Veress Dániel, Dávid Gyula, Domokos Géza, Beke György, Izsák József, Angi István, Lőrincz László, Imreh István, Olosz Katalin, Gazda Klára, Fábíán Ernő, Kónya Ádám, Sylvester Lajos, Gazda József, Csiki László, Markó Béla, Katona Szabó István, Sántha Attila... A névsor nyitott, összesen kitennének egy irodalmi akadémiát.

*

Önkényesen, de nem igazságtalanul ki kell emelni egy nevet a felsorolásból, a Beke Györgyét. Uzonban született, közel ahhoz a helyhez, ahol Gábor Áron szívéét kitepte egy ágyúgolyó. Erdélyi utak vándora volt, sok ezer kilométert robogott legendás Skoda autójával a Székelyföld, egész Erdély, a Szilágyság, a Partium, a csángóvidékek fölfedezése és fölmutatása céljával, megszállottként kutatót tájban, társadalomban, emberi lélekben, híres riportkönyveivel megközelítette a legnagyobb székely, Orbán Balázs teljesítményét. Szerelmes földrajz az egész életműve.

*

A képzőművészek közül csak néhányat: Barabás Miklós, Gyárfás Jenő, Veress Pál, ifj. Cseh Gusztáv, Imecs László, Gazdáné Olosz Ella, Jecza Péter, Hervai Zoltán, Kosztándi Jenő, Deák Ferenc, Plugor Sándor, Baász Imre, Kiss Béla, Hervai Katalin, Petrovits István, Vinceffy László, Deák Barna, Deák M. Ria...

Háromszék népe vándorolt az elmúlt századokban. Valamikor 1211 előtt telepítik a lakosság egy részét Dél-Erdélyből, Szászkézsd, Szászorbó, Szászsebes környékéről, illetve a Sebes-patak völgyéből mai lakhelyükre, innen a három szék három neve: Sepsiszék, Kézdiszék, Orbaiszék. A historikusok számára azért izgalmas téma ez, mert számtalan régészeti és írott bizonyítéka van annak, hogy itt, Szent István óta, vagy tán korábban is, a betelepített székelyek előtt, magyar lakosság élt. A bujdosódalban nem ok nélkül emlegetik a „vándorlegény vándorbotját”, a határőrszolgálatot teljesítő gyepűvédők szinte az egész magyar királyságot megkerülték, Nyugat-Dunántúl, a Felvidék éppen olyan hazájuk, telephelyük volt egykoron, mint most a Keleti-Kárpátok lankái, fennsíkjai, számukra a honfoglalással a vándorélet nem ért véget.

Veszélyes területet mértek ki számukra a telepítők. Nagy síkságuk, a Szépmező a Barcasági-medence folytatása, így a rabló, martalóc csapatok a Vöröstoronyi-, a Tömösi-, Tölcsvári-, a Bodzai-, az Ojtozi-szoroson keresztül – akárcsak a zord, katabatikus Nemere szél egyetlen, nagy száguldással érkeztek meg ide. Véres csaták zajlottak, 48-ban is, román, szász csapatok egyesültek osztrák, kozák hadakkal, óriási túlerővel kelt viadalra Gábor Áron népe, mégis 1848. november 30-án Brassóig, 1849 márciusában a Tömösi-szorosig szorították vissza az ellenséget, csak ezután győzött a túlerő.

A szabadságharc tüze az önkényuralom korában is izzott, külföldre menekült szabadságharcosok szervezkedtek, elsősorban Gál Sándor ezredes, a székely haderők egykori parancsnoka, de 1854-ben leleplezték a Makk-féle összeesküvést, s a két helyi vezetőt, Várad Józsefet és Bartalis Ferencet Sepsiszentgyörgyön kivégezték, többet börtönbüntetéssel sújtottak.

Rászorultak a háromszékiek a védekezésre, több oldalról jöhetett támadás bármikor, emiatt, akárcsak a szászok, várfalakkal, erős bástyákkal védték végső menedéküket, az Isten házáat. Entz Géza 14 templomerődöt számolt össze Háromszéken, Tüdös S. Kinga már 32 bekerített templomvárat, többet mint bármelyik

szomszédos széken. És alig van olyan falu, amelynek határában ne épült volna magas hegycsúcsra végvár.

Nevezetes a sepsiszentgyörgyi református vártemplom. Nem tudni pontosan, mikor épült, sokan feltételezik, hogy a XIV-XV. században. A súlyos rongálódások miatt többször átalakítják. Tatárok, törökök törték-zúzták 1658-ban és 1661-ben, földrengés sújtotta 1471-ben, 1738-ban és 1802-ben, mindezek ellenére gótikus és reneszánsz stílusjegyek maradtak meg: magas, gyertyaszálat utánzó csúcsíves ablakok, sokszögzáródású szentély, bordás boltozat, a déli bejárat ajtókerete kora reneszánsz remeklés. A Daczó család hozott nagy áldozatokat az újjáépítésekben, megmaradt a szentély falába épített sírkövük, azon címer: virágos mező, közepében korona, abból kiemelkedő, kardot tartó oroszlán. A templom köré kettős, külső és belső védőfalat építettek, modern, ötszögletű olasz bástyákkal erősítették meg azt, ide menekült a lakosság vész idején. Mint annyi más székelyföldi templom esetében, a sepsiszentgyörgyi gótikus Isten háza alatt is román kori fundamentumot fedeztek fel.

A szomszédos településen, Illyefalván (1876-ig város) épült Háromszék legnagyobb alapterületű templomerődje a XV-XVI. században. Sorsa a Déva váréhoz volt hasonlatos, sokszor lerombolták, földrengés is sújtotta, de mindig föl-építették, Bethlen Gábor is emelt itt falakat. A vár és a környék lakói az ellenség torkában éltek mindennapjaikat, a Keleti- és a Déli-Kárpátok hegyszorosai hadi utak voltak töröknek, tatárnak, németnek, románnak. Székelyföld nagy siralma 1658-ban következett be, II. Rákóczi György lengyelországi kalandja miatt ugyanaz a sors érte Háromszéket, mint Csíkországot, Illyefalvát is pusztították a krími tatárok. Az Erdélyből kivonuló török-tatár hadak több mint százezer foglyot ejtettek, s vitték őket szomorú fogságba. Rá öt évre, 1661-ben Ali, temesvári pasa indított bosszúhadjáratot, hozzá, mint máskor is, román hadak csatlakoztak, az illyefalvi templomerődöt a moldvai vajda foglalta el, s ölt, rabolt irgalmatlanul. A kurucok veresége után a császári csapatok irtják ki majdnem az egész lakosságot, de volt idő, amikor még a rossz szomszéd, a szász étvágya is megjött, Weiss Mihály brassói főbíró vezetésével 1612-ben törtek rá Illyefalvára, időben megelőzve ezzel a keleti nomádokat. A II. világháborúban ágyúlövedékek rongálják, 1977-ben a földrengés miatt éri károsodás, de Kató Béla kiváló református lelkész, most már erdélyi református püspök, nemzetközi gyűjtést kezdeményezett a renoválásra, munkálkodása nyomán ma nemzetközi konferenciaközpont működik Illyefalván.

Békés események is zajlottak itt, a Monarchia idején Jókai Mór és Mikszáth Kálmán volt több évig országgyűlési képviselő, mindkét írónk emlékét szépen ápolják, őrzik, szobrokat állítottak, emlékszobát rendeztek be.

*

Kézdiszentlélek. Kerc. Székelyudvarhely. Székesfehérvár. Abszurdnak tűnik a társítás, az asszociáció, de ilyen az ember természete, pszichéje. Nem

szereket az önmagába begubózott létállapotot. Hatalmas távolságokra esnek egymástól ezek a települések, mégis összeköti őket a kő, a forró mész, a habarcs, a freskó, más szavakkal az alkotás heve, a fantázia, az emberi kéz formát teremtő ereje, a stílus.

Kézdiszentlélek kiugró magaslatán, a Perkőn királyi vár állott valaha, Roge-rius említi gyászos krónikájában (*Carmen miserabile – Siralmas ének*): „Castrum Zent Leleuk.” Ezt a mongolok rombolták le, aztán IV. Béla királyi parancsára fölépítették, országos jelentőségű határvár lett belőle, végleges pusztulását a törökök ostromai idézték elő az 1500-as évek végén. Úgy építkeztek itt a bronzkortól a reneszánszig, mint bárhol Európában, egyik korstílust rátelepítették a másikra, vagy pedig az új vegyült a régivel. Még egy kisebb, mellékvárról is tud a história, amelynek a beszédes Siet vára nevet adták. Ugyancsak a Perkőn állott a Tarnóczy-várkastély, innen rabolták el – Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* regényének tanúsága szerint – a zabolai Mikes-fiúk a bigott özvegy leányát, Sárát.

De az igazi tanú, amely ma is áll a Perkőn, Háromszék szent hegyén, a XIII. századi, késő román stílusban épült, négykaréjos Szent István-kápolna, a magyar és európai építészet karátos gyöngyszeme. Úgy kell szétnézni ebben a kis szentélyben, hogy közben feltörjön az emlékezet mélyéről a Nagyszeben melletti Kerc ciszterci apátság, a székelyudvarhelyi Jézus Szíve-kápolna és Székesfehérvárról a Géza fejedelem temetkezési helyének tartott kápolna képe. Így, ezáltal ismerjük meg Európát, építkezési stílusait, a románt, a gótikát, a reneszánszt. Nem túlzás ez, nem a rajongás túlsordulása ez! A kézdiszentléleki négykaréjos Szent István-kápolna keleti oldalában olyan befalazott oltár áll, mint amilyen Kercen a ciszterci templomban volt, és köztudomású, hogy ez a Nagyszeben melletti szerzetesrend közvetlen kapcsolatban állt a francia cisztercitákkal, ezáltal hozzájárult a gótika erdélyi elterjedéséhez. (A kerci monostort különben még Imre király, III. Béla fia alapította 1202-ben.)

S mintha csak a korstílusok szimbiózisát akarták volna bizonyítani, legalábbis illusztrálni, a Szent István-kápolna nyugati karéját 1686-ban kivágták, s a keletkezett résbe díszes reneszánsz faragott kő ajtókeretet és ajtót építettek bele, olyan az, mint egy csodás plasztikai műtét.

S ezzel még nincs vége Kézdiszentléleken a középkor épülethalmazának, lenn, a Perkő aljában, de ugyancsak egy magaslaton áll az „ollós” várfallal körülvett, kerek tornyokkal erősített gótikus, római katolikus templom, 1401 a dátum a délnyugati sarkon, de mai állapotát több száz éves átalakításnak, javításnak köszönheti. Egzotikuma, ritkasága a külső falpillér oldalában megmintázott ökörfej, Szent Lukács jelképe, és egy darabos kidolgozású emberfej, Szent Máté elképzelt arca, alakja.

*

Súlyos belviszály emléke a *Székely bánja* rom. Felső-Háromszéken, Lécfalva és Cófalva között, az utóbbi határában építtette a kegyetlen János Zsigmond a várat, neve gúnyosan cinikus: *Székely bánja*. A szabad székelyek, ősi jogaik megnyir-

bálása miatt 1562-ben föllázadtak, de seregüket a fejedelem hadai szétverték, a két kapitányt, Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambrust karóba húzták, sok elkeseredett székelyt kivégeztek, megcsonkítottak, „vékával mérték a levágott füleket”. A székely közösség összetartó erejét zúzta szét.

Még a közkedvelt történelmi személy, Bocskai István sem bánt kíméletesebben a székelységgel, 1596-ban kegyetlenül elfojtja lázadásukat, amelyet ősi kiváltságaikért vívtak, ez volt a hírhedt véres farsang. Az elkeseredés olyan méretű volt, hogy 1599-ben sokan közülük az Erdélybe betörő havasalföldi Mihály vajda szolgálatába álltak, az kiváltságokat ígért nekik, és a két rabságszimbólumot, a Székely bánja várát és a székelyudvarhelyi Székelytámadt várát lerombolták, ma csak romok és a fundamentum árcai látszanak. A XX. század kiváló szociológusa, írója, Böződi György 1938-ban könyvet írt *Székely bánja* címmel, jelezvén, hogy a székelygyilkolás, ennek a tehetségés népnek a sorvasztása azóta is folyik.

*

Ika vára Felsőcernáton fölött állt, forró mésszel öntött karcsú, igen magas, négyemeletes építmény lehetett a XIII. században, kora középkori. Jelentősége azért nagy, mert a székely lakosság telepítése előtti magyar életről tanúskodik Felső-Háromszéken. Orbán Balázs még régebbi, összékely várnak nevezi, amely alapján a székelyek származására következtet. Ma csak a déli torony áll megcsonkultan, a helyiek Csonka-toronynak nevezik.

Illyés Gyula nevezte Ikának a lányát.

*

De most már Gelence! Ha valaki Háromszékre látogat, első kérdése: Hol van Gelence? A freskók tették híressé, a legjobb állapotban megmaradt faliképek díszítik a Szent Imre hercegről nevezett, 1245-ben épült felső-háromszéki római katolikus templomot, amelyet az UNESCO nyilvántart, amelyet javasoltak a Világörökségbe, de még nem vették fel. Reméljük, hogy csak késik, de nem marad el a döntés. Az épület fontos művészettörténeti érték, a román, a gótikus, a reneszánsz és a barokk kor stílusjegyeit egyaránt hordozza. Entz Géza szerint a főhajót egykoron félköríves apszis vette körül, tehát az román kori, a XIII. század elején épülhetett (Entz Géza: *Székely templomerődök*. Bp., 1944).

A restaurált faliképek élménye kettős révületbe dönti a nézőt, egyrészt áhítatba, amelyet szentélyben érzünk, másrészt megrendülésbe, a tárlatok, a kiállítások katarzist kiváltó boldog örömebe. Szinte hihetetlen, mennyi esemény, hány történelmi és legendai hős egy világtól távoli székely község templomában!

Természetesen Szent László királyunk a hős, az ő legendás alakját festették meg az 1330-as években. A székelyderzsi és a bögözi templomok jelenetei ismétlődnek: Szent László fogadalma. Indulás a háborúba. Ütközet. A kun üldözése. Párviadal. Lefejezés. Olyan, mint egy jó novella vagy egy izgalmas lovagregény ez az eseménysor. A lovagkirály, a pozitív erők mitologikus alakja, fehér lovon vágat, míg a kun, a gonosz erők zord bajnoka, fekete lovon. Újdonság a három-

koronájú életfa. László öve viszont már a valós történelem tartozéka, ilyen volt a honfoglaló magyaroké.

Izgalmas és megrendítő a realitás és az irrealitás keveredése!

A Szent László képsor alatt Jézus passiója: Bevonulás Jeruzsálembe. Utolsó vacsora. Lábmosás. Krisztus Pilátus előtt. Ostorozás. Keresztre feszítés. A nyugati falon Szent Jakab-legenda töredéke: Kakascsoda. Akasztott fiú. Déli oldalon: Utolsó ítélet. Paradicsom. Feltámadás. Ugyancsak a déli falrészén a Szent Katalin-legenda: Gyűrűt nyújtó gyermek Jézus. Börtön. Kínzatás. Szent Katalin lelkét az angyal a Sinai hegyre viszi. Ez a képsor talán a XV. században készült.

A kazettás mennyezet ebben a székelyföldi templomban is dús, gazdag, ízletes. A tizenkét sorban elhelyezett 103 kazetta rozettáit és virágdíszzeit művészek festették, akárcsak a Napot, a Holdat, a székely címert és Brassó város címerét.

A gelencei templom a nyugat-európai művészet legkeletibb őrtornya. Eddig hatolt a gótika, a reneszánsz, a barokk, innen néhány kilométerre, az egykori magyar határon túl, már csak hagymakupolájú ortodox templomok láthatók, amelyeknek díszreit vallási dogmák tették nehézkesé. A pravoszláv szellemiség beszorította a képzőművészetet a templomok falai közé, így az nem tudott megtermékenyülni világi témákkal, eszmékkel, nem jött létre a zene, az irodalom, az építészet, a képzőművészet nemes ötvözete.

A gelencei templommal olyan kiváló szakértők foglalkoztak, mint Huszka József vagy a híres heraldikus, címerfestő Köpeczi Sebestyén József, a helyi kutatók közül Kónya Ádám.

*

Réty község református temploma azért fontos műemlék, mert érintetlenül megmaradtak a román kori nyomok, elemek. Léstyán Ferenc ír szakszerűen róla: „A legrégebbi [...] és ma is álló székelyföldi templomok közé sorolják: XI. vagy legkésőbb XII. századi [...] Épen megmaradt román kori szentélyének apszisa félköríves záródású, és megőrizte boltozatát is, amely félkúp boltozatú és félköríves diadalívvel kapcsolódik a hajóhoz” (Léstyán Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori Erdélyi Püspökség templomai*, I/216, 1996).

Azt is feltételezik többen, írja Léstyán Ferenc, hogy Rétyen, Illyefalván és más székelyföldi településeken már Szent István előtt épülhetett valamilyen templom, ugyanis az erdélyi Gyula 953-ban megkeresztelkedett Konstantinápolyban, magával hozta és püspökké szentelte Hierotheus keleti szertartású szerzetest.

Sőt az Árpádházi-királyok korában az egyházszerzés túllépte a Kárpátok vonalát, 1227-ben domonkosrendi szerzetesek Moldvában térítik a kunokat, Barc fejedelem 15 000 kunnal veszi föl a kereszténységet, az esztergomi érsek egy Teodor nevű domonkosrendi szerzetest püspökké szentel, és létrehozza a Milkovi kun püspökséget, amit aztán a mongol invázió söpört el 1241-ben.

Ez is hozzátartozik a székelység – egyelőre tisztázatlan – előtörténetéhez. Jelenléte nélkül, üres, néptelen vidék szomszédságában, nem jött volna létre Esztergom irányításával egy új püspökség Moldvában.

*

Nem hagyható ki Bálványosvár. A középkori történelem öreg tanúját az Apor család építtette 1280 és 1290 között. Felvonóhíddal, külső és belső várral rendelkező, komoly erődítmény volt, kétszer is megvédte a tatár hordáktól a környékbeli lakosságot. Orbán Balázs fényképet készített a magas, meredek hegy-szirten álló sasfészekről, amelynek legfontosabb része a zömtorony, a donjon. Az 1603-ból fennmaradt adatok szerint még laktak benne. Sőt az Aporok XIII. századi építkezése előtt is kellett léteznie valamilyen várnak a csúcson, mert tudjuk, hogy Szent István korában, az új hit terjesztésekor, belháború dúlt itt, ezt Zsigmond király 1402-ben kelt oklevele is megerősíti, Arx Idolatriae (bálványimádó fellegvár) a neve az okiratban, mert Apor Sándor ide bújtt el a szent király haragja elől, s itt áldozott Hadúrnak. Ostrommal tudták kifüstölni a várból a pogány magyarokat, és erőszakkal kényszerítették keresztvíz alá őket, akárcsak délnyugaton, Somogyban Koppány népét.

Jókai romantikus regénye, a *Bálványosvár* legalább olyan színes, változatos, dús, fergeteges eseményekben, mint a regék és népmondák, amelyek itt, a Vár, a Büdös-barlang, a Szent Anna-tó természetegyüttes környékén, Csíksország és Háromszék érintkezési határsávjában keletkeztek. Azokban nyilván óriások építkeztek, tündérek laktak, és aranyhíd vezetett innen a Büdöshegy tetejére.

Éppen Bálványosvár múltjának kutatása okán foglalkoznak a régészek egy olyan középkori várrendszer létezésének gondolatával, amilyent Udvarhelyszéken is feltártak a Ferenczi testvérek. Az Olt völgyében, Oltszem és Málnás között, magas csúcson állott Herecz, Sepsibükkszádon Vápa és Solyomkő vára, túl a Bodoki-havasok lábánál, Felsőcernáton mellett Ika vára, Cófalván a „castrum regale”: mindenhol mészhabarccsal, forró mésszel rakott falak, bástyák, őrtornyok, amely építkezés az Árpádházi-királyok korából való. A füzérszerű várrendszer a belső határ lett volna itt is? Nagy Lajos király 1353-ban kelt levele a cőfalvi várról ezt bizonyítja: „...a várhegyi királyi végvárat, melyet hajdan a székelység a régi királyok parancsára a pogányok és besenyők ellen építettek, s a legközelebb berohant tatárok megrongáltak, javíttassák ki, és jól erősítsék meg” (Idézi Vofkori László: *Székelység útikönyve*, II/429).

Fontos felfedezések, elgondolkodtató múltidéző objektumok, de a székelység őstörténetét nem oldják meg. A betelepítést, a honfoglalás utáni vándorlást a gyepük mentén igazolták, de a Kárpát-kanyar, Erdély dél-keleti része, ahol most a székelység laknak, soha nem volt etnikai vákuum, évezredekkel ezelőtt is laktak, kérdés csak az, hogy kik. Jeles tudósok állítják, hogy a magyarok bejövetele előtt magyar nyelvű populáció élt ezen a területen, s Árpád fejedelem azért vezette seregét a Vereckei-hágón keresztül, mert a Keleti-Kárpátok szorosain már megtörtént előtte egy ősfoglalás. A székelység tehát nem telepített nép, hanem őslakó.

Sőt, azok a kutatók, akik a genetikát tartják a régészet legfontosabb segéd-tudományának, a magyarság kőkorszaktól számított állandó jelenlétét vélik tudni az egész Kárpát-medencében (Cser Ferenc – Darai Lajos: *Magyar folytonosság a Kárpát-medencében*. 2005, FRÍG Kiadó).

László Gyulát a „kettős honfoglalás” elméletének felállítására Mahmud Terdzüman, török krónikás munkája készítette. Ez a jeles férfiú II. Lajos király apródja volt, Mohácsnál esett fogságba, törökké lett, s egy 1543-ban, Székesfehérvár ostromakor kezébe került magyar krónika (őskrónika?) alapján azt írja híres *Tarih-i Üngürüs* munkájában, hogy a beözönlő magyarok a csodálatos folyamok vidékén, ahová megérkeztek, olyan népeket találtak, akik „az ő nyelvükön beszélnek”.

Van frissebb felfedezés is. Medgyes mellett, a Küküllők térségében (Itt is éltek székelyek!), 1961-ben, Tatárlakán egy áldozati gödörből előkerült három agyagtáblácska, kettő írásjelekkel, egy rajzokkal, többek között az életfa rajzával. Az írásjelek a sumér jelekre emlékeztetnek, sumér nyelven értelmezhetők. A karbonvizsgálat szerint Kr. e. 5500 körül keletkeztek, tehát 1000 évvel megelőzik a ma ismert sumér írást. Ennek még nincs köze a székelység őstörténetéhez, mégis meglepő az, hogy négy jel, azok, amelyeket az „f”, a „z”, a „ny” és a „gy” betűkkel azonosítanak a szakértők, párhuzamba állíthatók (azonosak?) a székely-magyar rovásírás jeleivel.

Újabb rejtély, ami megfejtésre vár.

A tájba, vidékbe, népbe és székely kultúrába szerelmes rajongó oldalpillantással, fél füllel odafigyel a vajúdo történelemkutatásra, de minden idegszálával a létező valóságot raktározza el pszichéjében, idegsejtjeiben annak tudatában, hogy a múlt és a jelen feltételezi egymást, múlt nélkül nincs jövőképünk. Újkori jelszó Erdélyben: múltunk a jövőnk. Bálványosvár, ez a konok rom adott nevet és teret a rendszerváltás évében, 1990-ben annak a mozgalomnak, amelynek eredményei most a székely autonómiáért folyó küzdelemben mutatkoznak. A hit szabad gyakorlásáért lázadtak a pogány ősök, és a lélek, az egyén, a közösség szabadságáért harcolnak, küzdenek a Bálványosvári Nyári Szabadegyetem részvevői is. Egyenes ági a leszármazás. A nagy szabadtéri színpad, ahol elkezdődött a mozgalom, joggal nőtt allegorikus térré, ezen keresztül vezet az út Szent Istvántól Európához, Európáig.

S ha a szellem, a lélek, az egyén szabadsága a kulcsszó, akkor a szerelmes földrajz műzsája is engedélyezi a szép kalandozást, megengedi, hogy „Hermész, a lélekvezető” (Kerényi Károly) nyomába iramodjunk.

Jöhetnek a kuriózumok! A tér, az idő és a létezés élményét éljük át, ha szabad lélekkel száguldozunk keresztül-kasul Háromszéken és a Székelyföldön! Ezer évig a szabadság földje volt ez! Jöjjenek hát a miniatűrök, az apró részletek! A beszélő romok, várfalak helyett fürkesszük tárgyak, fegyverek, ékszerek, földrajzi- és személynevek, regények színtereit! Adjunk elsőbbséget szónak, névnek, mondának, legendának.

*

Ódon hangzású a Zoltán településnév, ami talán török tisztséget jelentett, ráadásul az első erdélyi vajda neve. Étfalva nevét Ethe összekely vagy az Ethele (Attila) hun névvel hozzák kapcsolatba egyesek. Zalán településnév Vörösmarty remek eposzát juttatja eszünkbe, akárcsak a Tatrang folyónév az egyik leg-szimpatikusabb magyar irodalmi alakot, Jókai hőstét *A jövő század regényéből*.

Milyen szép az Angyalos falu határában levő Bábolna-árka mondája! Ebben rejtette el a király az arany napot és az arany bárányt, azokat két fekete agár és egy fehér mén őrzi.

Izgalmas, felkavaró az egerpataki vár neve: Fergettyű. Ez a *Bálványosvár* Jókai-regény eseménysorának másik színtere.

Kós Károly kőfaggató, a múltat szóra bíró erejét mindenki ismeri, de ő be is népesítette a romhalmazok világát *A Varjú nemzetség* hőstét, Basa Tamást a háromszéki, a zabolai kurtanemesek közül választotta.

Szabó Dezső viharos életének egy szegmentuma ékelődik Háromszékbe, Barátos nevű faluban volt református pap a bátyja, Szabó Jenő, róla mintázta *Az elsodort falu* tengelyalakját, Farczády Jenőt.

*

Szorítsunk parányi helyett a képzőművészetnek. Nemzedékek sokaságában úgy él, úgy maradt meg, úgy rögzült Széchenyi István, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Liszt Ferenc, Bem arca, alakja, ahogy a háromszéki, kézdimárkosfalvi piktör, Barabás Miklós megfestette.

És most már a régészet! Beszéljenek azok a kövek, eszközök, szerszámok, amelyek nem a felszínen, hanem a föld alatt vannak.

Nem messzi Sepsiszentgyörgytől, Árapatak mellett, a Tyiszk-hegyen tárták fel az i. e. 5000-ból vagy 4000-ból való Erősd-Cucuteni-i neolitik kultúrát. A csiszolt kőkorszak sövényfalú, sárral tapasztott kunyhóit, festett kerámiáit, edényeket, köztük egy talpcsöves tálat, és a kezdetleges földművelés első emlékeit ásták ki.

Késő bronzkori, a wittenbergi kultúra értékes része Csomortán határában kiásott kővár. Körülbelül 3500 éves.

Felsőcsernátontól északkeletre kora vaskori, halstadti településre és a vasolvasztás nyomaira bukkantak, vas és bronztárgyak kerültek elő. Óvár a neve a dombnak, valamikor földvár lehetett itt, Orbán Balázs állítása, hite szerint az avarok építették.

Aldoboly falut egy itt talált, valószínű, Kr. e. 5. században készült szkíta kard tette híressé. A lelet fontosságát a román történészek is felismerték, ezért 1971-ben a Székely Nemzeti Múzeumból a Román Nemzeti Múzeumba vitték. Üdvös lenne a további kutatás az Aldoboly határában levő Bászvara romjai között, hisz köztudomású, Anonymus őseinket Szkítiából származtatja.

Trachitból készült kőbaltát találtak a föld alatt, Kézdimárkosfalva határában.

Vápa várából Sepsibükszádon középkori sarkantyú került elő, a málnási Herecz vára romjai alól II. András (1205–1235) ezüst dénárja. A néphiedelem szerint törpék serege őrzi a föld gyomrában a temérdek pénzt.

És a kincsek! A kincskeresők és régészek álma! Alig kétszáz lélek lakik Cófalva falucskájában (Határában a Székelybánja vár állott!), aranylelete mégis a nagyszentmiklósi kincshez hasonlítható. 1940-ben ásták ki, mintha mesében volnánk, aranycsákány is van a tárgyak között: ma a bécsi és a budapesti múzeumok tulajdona minden darab.

A román történészek a dákok erdélyi továbbélését, a kontinuitást bizonyították évtizedekig tűzzel-vassal, minden eszközzel, s csak örülhettek a magyar szakemberek, ha egy-egy lelettel melléfogtak, ha azok egyértelműen, félreismerhetetlenül magyarnak bizonyultak. Ilyen régészcsata folyt Zabolá és Petőfalva határában. Ezerkilencszázhatvanban és hetvenben a Székely Nemzeti Múzeum munkacsoportja, 1990-ben, 1993–1994-ben Székely Zoltán régész végzett ásatásokat, s a zabolai Tatárdombon 218, Petőfalva-Alsóhatár területén 238 sír került elő. A csontvázak, a fegyverek, a tárgyak I. Géza (1074–1077) és II. Béla (1131–1141) korából valók, Béla királyunk *pénzérmei* különösen értékesek.

Legyen elég ízelítőnek ennyi antikvitás. Végére amúgy sem juthatunk, hisz nincs Sepsiszéken olyan település, amely közelében ne állt volna valaha kő- vagy faerődítmény, földvár, őrtorony. Ez volt az életben maradás, a megmaradás feltétele itt, a Kárpátok átjáróinak, hágóinak a szájában.

Aki ezek után a föld felszínén akar körülpillantani, annak tanácsos – Hermész istenség után – a tájismeret legnagyobb zsenijét, Petőfi Sándort hívni kalauznak. Imádozott Juliskájához címezte utolsó levelét Marosvásárhelyről, halála előtt két nappal, miután megjárta az oda-vissza „iszonyú utat”, Marosszék, Udvarhelyszék, Csíkország, Háromszék meredek kaptatóit, hirtelen lejtőit, hogy Bereckben, Gábor Áron szülőházában találkozzon Bem generálissal, aki éppen Moldvából tért vissza egy parázs csetepatéből. Lószekéren utazott, volt alkalma s lehetősége a Szépmező rónáján összeszűkülő szemmel széttekinteni, amely csak méreteiben különbözik az Alföldtől, a Kiskunságtól, s megcsodálni a síkságból hirtelen kinövő pártát, Felső-Háromszék pompás hegykoszorúját. Sehol egy szikla, a fák a csúcsokig futnak fel, s aki a síkság mélyéről szemlélődik, úgy látja, a fenyők az égig érnek. Forró nyáron, ha izzik a rét, s a meleg levegő repeselni kezd, a délibábot véli látni a szemlélő. Sors törvénye írta elő, hogy egy lángelme éppen erre a tájra hangolódott rá, amikor ő és nemzete váltólázás didergésben vívta élethalál harcát. Emiatt a nagy rajongás:

„Maros-Vásárhely, júl. 29. 1849

Előbbi levelemben írtam, hogy Csik-Szeredának és Kézdi-Vásárhelynek gyönyörű vidéke van, Sepsi-Szentgyörgyé talán még szebb, a város is jobban tetszik. Majd körülményesebben megvizsgáljuk, ha együtt utazzuk be Háromszéket, mint a fészket rakni akaró fecskék.”

Nincs a szerelmes földrajz eszköztárában olyan gyémántköszörű, amellyel ki lehetne csiszolni, túl lehetne szárnyalni Petőfi hasonlatát: „mint a fészket rakni akaró fecskék”. Negyvennyolc órával a fehéregyházi csata előtt, Marosvásárhelyen úgy emlékezett vissza a székely Alföldre s annak városaira, hogy Júliát képzelte maga mellé, és a kisfiát, Zoltánkát, amint új hont, új otthont keresnek Gábor Áron, Mikes Kelemen, Kőrösi Csoma Sándor földjén. Megérezte: kapu ez a táj, melyen keresztül abba a fenséges természetbe lépett be, ahol a költői szó is tompa, monoton egyhangú („*Mely nyelvo merne versenyezni véled*”).

Nemzettudatunk lenne szegényebb, ha Petőfi Sándor óhaja, álma feledésbe merülne. Otthont kereső nép voltunk a honfoglalásig, s a hazát újra felépítő nemzetté sulykolt minket Trianon. Ki kell terjeszteni gondolatban, léleekben a magyar haza határait a Keleti-Kárpátokig, a Kárpát-kanyarig, érezzük jogos tulajdonunknak azt a térséget, ahol nemzeti költőnk „fészket rakni akaró fecskének” nevezte magát. A Székelyföld erővonalai amúgy is megváltoztak, a súlypont átkerült Kovászna megyére, Sepsiszentgyörgyre, ez a térség lehetne (hitünk szerint lesz is!) az autonómia egyik fénylő fókuszja.

Két folyó határozza meg Háromszék földabroszát: az Olt és a Feketeügy. Tusnádnál törte át hajdanában az Olt a sziklás hegygerincet, azóta Csíksországnak friss vizeit és testvéri üzenetét hozza a háromszékieknek, végigfolyik a mai Kovászna megyén, Aldobolynál Barót felé térül, hogy Erdővidéket se hagyja ki, s csak azután vág neki a Déli-Kárpátoknak, a Vöröstoronyi-szoroson keresztül lesz hűtlen Erdélyhez. Tekintélyes mellékága, a Feketeügy, a „legszekelyebb” folyó Lemhény fölött, a Nemere-hegység oldalából, a Nagy Sándor-orom környékén ered, Kökös előtt egyesül testvérével, Tatranggal, a barcasági csángók vizével, s együtt ömlenek az Oltba. Összesen 106 kilométer hosszú, egyetlen kanyarulatával sem hagyja el a Székelyföldet, ezért nevezik a hűség folyójának. Az „ügy” ősrégi szavunk folyót, vizet jelent, élő vizet, mely beépült a székely mitológiába. Az Olt és a Feketeügy közötti ék alakú térség Erdély Édenkertje, okkal viseli a Szépmező nevet. Háromszék nem hepehupás föld, itt alig vannak dombok, a hatalmas síkságból úgy nőnek ki átmenet nélkül a hegyek, mint mesebeli óriások, okkal lobbant a rajongás Petőfi szívében. A megérkezés léleknyugtató élményét élhette át a síkság láttán, de a székely szabadságharcosokra már saját fanatizmusát, fatális elszántságát szabta rá:

*Úgy mennek a halál élébe ők,
Amint más ember menyegzőre mén;
(A székelyek)*

Egymásra talált a forradalmár költő és a forradalmas nép. Emlékét sehol sem őrzik akkora áhítattal és fanatizmussal, mint a Székelyföldön, Székelykeresztúr-Timafalván ma is gondolják képzeletbeli sírját, fennmaradt, mint szent könyvek szállóigéje, a temetőőr mondása: „Volt akkora költő, hogy minden faluban legyen egy sírja.”

Még a róna dűnéi sem hiányoznak, Sepsiszek nagy természetrajzi nevezetessége a Rétyi Nyír. A Feketeügy hordalékkúpját borzolta fel az Ojtozi-szoroson betörő Nemere szél, dűnéket formált, amit aztán belepett a növényzet, főleg a nyír, amelyről a nevét kapta. Felszíne roppant változatos, tavak, tócsák, nádasok, lápok sokasága nyúlik le egészen Szentivánlaborfalva határáig. Csodás, ritka növényféléseiből nem a szakszerűség, hanem a szép hangzás, a nyelvzene alapján is lehet válogatni, íme: ballagófű, tőzegeper, juhcsenkesz, homoki pimpó, hölgymál, gyujtoványfű, békatutaj, tócsa-gaz, békaliliom, sárga tavirózsa.

Madarak, emlősök, kétéltűek sokasága tanyázik a fákon, a vízben, a dús növényzet között, egyik mókás kuriózum a „kék” béka. Tudományos neve *Rana alvaris*, a különleges jelzöt amiatt kapta, mert a hím párzáskor, a hölgyek kedvéért, kék nászruhába öltözik.

Flóra asszonyosság hajdanában viselt dolgainak a nyomai sem tűntek el, Felső-Háromszéken, Lemhény község mellett, a Veresvízi-láp tőzegmohái a glaciális korból maradtak fenn, a másik egzotikum a szibériai hamuvirág, akárcsak az esztelneki Kerekbükk-láp jégkorszakbeli relikviái. Dálnokon a falu parkjába gazdag arborétumot telepítettek, Zabolán, a Mikes-parkban úgyszintén.

S ha széphangzású szavak zenéje bűvöli továbbra is a vándort, a siklóvasútról híres Kommandó hegyi község határában érdemes nyitott szemmel bókászni, megéri lehajolni, sőt meghajolni, megéri az itteni Mohos tőzegláp északi növényeinek neveit is csokorba kötni: hegyékesség, dárdás nádtippan, tőzegrozmaring, sárkánygyökér, fűzlevelű gyöngyvessző, dárdás nádtulipán, tőzgefőnya, szibériai hamuvirág.

Versbe kívánczó szavak.

A borvizek városa Kovászna. Területén ezerötszáz forrást számoltak össze, gyógyvizei miatt messzi földön híres üdülőtelep, a jó ózon és a radioaktív kiszugárzás szívet, érrendszert gyógyít, szívkorháza világhírű. A központban vulkánmaradvány, a ma is gomolygó, a mélyből szénsavat, iszapot felhozó Pokolsár.

A helyiek úgy tudják, Kovászna mellett, a Tündérvölgyben minden földi jó és minden Isten adta szépség megtalálható. A Kovászna-patak és a keskeny nyomtávú vasút mentén kell haladni Kommandó felé (ez a község tengerszint fölött 1017 méteren az itteni világ teteje!), egészen a siklóig, miközben óriásfák, pisztrángos vizek, lankák, lapályok és szurdokok bűvölnek el, különösen, ha a Miske-tető és a sikló között magasló Várhegyre is felkapaszkodunk. Ez volt a monda szerint Tündér Ilona vára, annak pincéiben rejtette el az úrnő temérdek kincsét, ezt egy bűvös kakas őrizte éberem, hét évben csak egyszer aludt el. Azt is tudni véli a néphit, hogy ezt a várat aranyhíd kötötte össze Bálványossal, ezen sétált föl és alá Tündér Ilona, hol ábrándozva, egyedül, hol a kíséretével.

Mintha csak a matriarchátus kora üzenne a mitológia nyelvén mai utódoknak, nők, híres szépasszonyok laktak hajdanában a csúcsokon, itt, Kovásznán Tündér Ilona, Tusnád fölött Szent Anna, Fel-Csíkon Terkő tündéresszony, Maros és Olt édesanyja, Parajd határában Rapsóné, Erdővidéken Rika (Réka), Attila hun király kedves felesége, akit ott temettek el aranykoporsóban.

Torján a Torjai-büdösbarlang kénhidrogénes kigőzölgését évszázadok óta használja sikerrel a gyógyászat, Orbán Balázs egyik legszebb romantikus tirádáját szerkesztette a természeti csodáról: „E barlang sötét öbléből rezgő kengőzfolyam száll fel, ... e sárga lepellel bevont barlang iszonyú környezetével úgy néz ki, mint valami rémállatnak félelmetes tátongó torka, vagy mint a halálnak sötét örvénye...” (A Székelyföld leírása).

Ha viszont egy gazdálkodót kérdez meg a vándor az áldott anyaföld adományairól, az nem a glaciális tözegmohákat, nem a kénbarlangot, még csak nem is a sárga tavirózsákat emlegeti, hanem azt mondja, olyan termőföldje van Szépmezőnek, hogy azzal trágyázni lehetne más vidékek mezejét. Acélos a búza, embernél magasabb a törökbúza, ha kiássák a pityókát, több a gumó, mint a göröngy, az agrikultúra volt itt mindig az élet forrása, nem ok nélkül létesült Alsócsernátonban a térség csodás helytörténeti és tájmúzeuma. Olyan hősökre is szükség van, mint Haszmann Pál és Haszmann József, ők a mindenesek a skanzennek is beillő tájmúzeumban, még kiadványa is van az intézetnek, a *Csernátoni Füzetek*. S a látnivalók turistát, szaktudóst, megszállott bújárvakodót egyaránt bámulatba ejtenek: tüzes masinák, cséplők, triőrök, kapáló-, arató- kaszáló-gépek, a híres Végh Antal-féle eke, szecs-kavágók, festett és faragott bútorok, székely kapuk, gazdasági épületek, unikumnak számító, régi könyvek, pénzérmek...

A Haszmann-testvérek arról is gondoskodtak, hogy a faragászat, a bútorfestészet művészete ne haljon ki, nemcsak múzeumot rendeztek be, hanem iskolát, tanfolyamot, tábort is alapítottak, ide járnak messzi földről iskolások, fiatalok jó ízlést tanulni, a formák, színek, vonalak olyan ősi titkaiba elmerülni, amelyek gyökerei a barlangrajzokig nyúlnak vissza.

A Damokos-féle udvarházban, a tájmúzeum székhelyén Jókai Mór is járt, magával vitte a családnevet, Háromszék egyik leggyakoribb nevét, és *A Damokosok* kedves regényében a Krím-félszigetig kalandozik, ott raboskodott (II. Rákóczi György nagyravágyása miatt) daliás hőse, Nyujtódi Damokos Tamás, onnan szabadult ki a furfangos székely Cirjék Boldizsár segítségével.

Csak megszakítani lehet az emlékek, relikviák, gondolatfutamok sorolását, olyan gazdag Csernáton Tájmúzeuma. Különös öröm és elégtétel minden magyarul gondolkodó és érző polgár számára, hogy 2013. december 21-én Haszmann József és Haszmann Pál, a Haszmann család Magyar Örökség Díjat kapott.

Táj és vidék! Arborétumok, tavak, lápok, nyíresek, televény talajok, búzamezők! A helynek köztudomásúan nemcsak géniusza van, hanem – Hamvas Béla szerint – metafizikája is. Háromszék kisugárzása olyan nagy, hogy annak befogadásához nem elegendők az érzékszervek, az egész psziché, a fantázia, a képzelet jön mozgásba, s egy sokrétegű kishazakép keletkezik bennünk, ennek a kis-hazának része a nép, amely itt soha nem szorult ki teljesen a politikából, a közügyekből, része a dallamos nyelv, amelyben a sok monoton e-hangból szép tátogató virág lesz: Sápsiszántgyörgy, része a városias falukép, a számtalan kismemesi

udvarház, a körtornácok helyett a tágas verandák, az álmos méhesek, a szilvákertek, az óriáskoronájú pónyik almafák, része a hétköznapi életben is megnyilvánuló ünnepélyesség, és része a munka szertartása. A más vidékről idetévedt zarándok rögvest tapasztalja, hogy a tehénpásztorral órák hosszat beszélhet a létezés természetéről úgy, mintha Pán isten földjén, Árkádiában lenne, igaz, kérdéseire többértelmű, talányos válaszokat kap, amelyeken aztán távozása után rágódhat, töprenghet, meditálhat. Innen, a köznyelvből egy hangulatrezzenés, a fantázia és a képzelet mustármagnyi moccanása átvisz, pontosabban fölemel a trópusok világába, a népköltészet, a tájlíra, a ballada, a mese pompás, ízléses szférájába. Egyedül a népköltészet(-művészet) olyan csillagrendszer, amelyiknek önazonossága tökéletes, nem függ más galaktikáktól. Ez azért lehet így, mert a szerző és a mű között nincs spekulatív viszony, létrejöttében nem játszottak szerepet a műköltészet szerzőinek mesterségbeli fogásai, a teremtés céltudatos szándékai, az önkifejezés vajákolásai.

Szép hagyományt ápol a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium. Tanárai, diákjai szenvedélyes folklórgyűjtők már másfél évszázada, legendás hírű, nagybaconi születésű tanáruk, Konsza Samu kezdte el (Konsza Samu: *Háromszéki magyar népköltészet*. Marosvásárhely, 1957; 60 helység, 1675 népköltészeti alkotás!), Albert Ernő igazgató, remek néprajzos folytatta. (Albert Ernő: *Háromszéki népballadák*. 1973, Kritérion; 425 ballada változat!)

Gazdag ez a folklórzóna, Almási István kutató és Faragó József kolozsvári professzor egyetlen útjukon Futásfalván 159 népdalt és népballadát gyűjtöttek össze 1964-ben (Vofkori László közlése).

Milyenek a háromszéki népdalok?

Alig különböznek más magyar tájak énekeitől. Nincsen párja a dálnoki (lemhényi, gelencei, árkos) lánynak, de még a legények is állnak keményen a gáton, szépség és daliás termet a mérce, anélkül nem virágzik a szerelem; munka díszíti az embert – mondják, sűrű a rend, ha jó kézbe kerül a kasza, villan a sarló a lány kezében; a csillagok azért ragyognak, ne tévedjen el a kereső szív, találjon párjára; fűszál, bogár, holdfény, eső mind-mind boldogságiránytű, még a bujdosás is édes, ha virágba tűnik át a leány, rózsa, viola, rezeda, majoránna lesz belőle, ha madárrá változik... Bizonyára így van ez a skót hegyi falvakban, Írországban, Belgiumban, Oroszthonban, Japánban is, része vagyunk a világfolklórnak.

Az 1970-es, 1980-as években a mostani megyeszékhelyen, Sepsiszentgyörgyön még gyakran énekelték lassú csárdás dallamra a boldogság, illetve a boldogtalanság szép lírai szövegét, a párna-dalt. Külső, tárgyi jel mutatja, mi történik benn, a lélekben:

*Harmat remeg a mezei fűszálon,
Kicsi madár dalol a száraz ágon,
Kicsi madár mindig csak azt fűtyöli,
Jaj, de boldog, aki egymást szereti.*

Mert:

*Aki egymást tiszta szívből szereti,
A párnának a közepét viseli,
A párnának a közepe elszakad,
A négy sarka tiszta újon megmarad.*

*Aki egymást nem igazán szereti,
A párnának a négy sarkát viseli,
A párnának a négy sarka elszakad,
A közepe tiszta újon megmarad.*

Valaha egy párnán aludtak a társak, ezért lett az életszimbólum, s ha nagyot is változott a világ, ha más lett az alváskultúra, talán még közérthető a szép, jelképes beszéd, Kodály súlyos szavát érezzük ki abból: az ének, a dal életfunkció (*Néphagyomány és zenekultúra*).

A bánatos hang, a bujdosó dal mint bárhol, itt is felsír, Székelytamásfalván jegyzték le a népi szürrealizmus briliáns képsorát, bánat utca, bánat kő, bánat fa:

*Ez az utca, bánat utca,
Bánat kővel van kirakva,
Az én rózsám kirakatta, kirakatta,
Hogy én sírva járjak rajta, járjak rajta.*

*Úgy elmegyek titőletek,
Hírt sem halltok énfelőlem,
Fészket rakok az erdőbe', az erdőbe',
Bánat fának tetejébe', tetejébe'.*

Értékes művészi megvalósulás. Elvont a tér, ahová bujdosik a kedves, fészket rakó madárrá változik, a bánatfa mai költészetbe illő metafora.

Az asszonyors egyetemes, örök nagy téma. A lány, ha férjhez megy, ha bekötik a fejét, búcsút int a gondtalan életnek. A hajviselet változása jelzi a két életforma polarizációját:

*Szárnya, szárnya, szárnya a madárnak,
Nincsen párja a dálnoki lánynak,
Mert a lánynak, mert a lánynak befonják a haját,
Fújja a szél (a) piros pántlikáját.*

*Szárnya, szárnya, szárnya a fecskének,
Jobb a lánynak, mint a menyecskének,
Menyecskének, menyecskének bekötik a fejét,
Búval tölti az egész életét.*

Akárcsak a zászló, a pántlika is szabadságszimbólum. Dallama gyorsritmusú csárdás, táncsoportok nyitánya más vidékeken is sokfelé. A forgatagban repül a lány a fiú jobb karjáról a bal karjára, bal karjáról a jobb karjára, mint madár az ágon, aztán pörgeti, pörgeti körbe a fiú a lányt, harang lesz a szoknyából, elengedik egymást, a legény dobantása, a csizmaszár supogtatása akkorákat szól, mint Gábor Áron rézágyúja egykoron, s amíg veri a legény a csizma szárát, oda-oda pillant a lány, arca tükör, megítéli, elég ügyes-e az ő embere. Aztán egymásba kapaszkodva, egymást szerelmesen átölelve, erotikus lázban forognak kifulladásig. S hátul, háttérben gyerekek, kamasz fiúk és kamaszlányok serketánca nyüzsög.

A szöveg, a dallam, a tánc dionüszoszi szentháromsága valósul meg.

Van egy dal, ma már sok folklóregyüttes műsorszáma, több változatban ismerik Gyimesben, Csíkban, Háromszéken. Dallama erős érzelmi hatást vált ki, s mivel ma is élő, ma is változó, formálódó, alakuló a szövege, érdemes idézni:

*Kicsi csillag, ha leesik, elterül,
Az én babám, ahol lát, is elkerül.
Ne kerülj el édes-kedves galambom,
Mert én néked rosszat nem akarom.*

*Mind azt mondják ezt a kislányt vegyem el,
De nem kérdik, hogy én mivel tartom el.
Eltartanám tiszta búza kenyérrrel,
Havasalji, szép tiszta folyóvízzel.*

*Száraz fából könnyű hidat csinálni,
Jaj, de nehéz hű szeretőt találni,
Találtam én szeretőre, egy jóra,
Aki elvisz a bánatos hajóra.*

A „bánatos hajó” a kivándorlást jelentené? Talán. Az első világháborúig százerek indultak a Székelyföldről Amerikába szerencsét próbálni.

Néha egy népdal kikerül abból a bolygórendszerből, amelyben született, elhagyja pályáját, és üstökös lesz. Ez történt a *Gyere bé, gyere bé* kezdetű énekünkkel, amelynek „könnyűzenei” változatát betiltotta a hatalom. De kezdjük az elején, az eredeti szöveggel, amelyet Háromszéken, a Székelyföldön, egész Erdélyben, de másutt is, nagy átéléssel énekelnek:

*Gyere bé, gyere bé, aranyos madárka,
Csináltatok néked aranyból kalitkát,
Aranybók kalitkát, ezüstből ajtaját,
Ezüstből ajtaját, gyémántból lakatját.*

*Nem szoktam, nem szoktam kalitkában hálni,
Csak szoktam, csak szoktam zöld erdőben járni,
Zöld erdőben járni, fenyőmagot enni,
Fenyőmagot enne, gyöngy harmatot inni.*

*Isten véled rózsám, visznek katonának,
Tizenhárom évre császár udvarába,
Inkább leszek betyár nagy erdei pusztán,
Úgysem leszek szolga a császár udvarán.*

*Lovamat kötöttem pirosalma fához,
Szívemet kötöttem gyöngye violához,
Lovamat eloldom, amikor a hold kél,
De tőled violám csak a halál old el.*

A népköltészet ékességalmaza! Ismétléssel fokoz, madárral társalog, madárrá, virággá válik a kedves, bujdosásra adja a fejét a legény, lázad a szolgaság ellen.

Ezt a lázadást fedezték föl ordas korszakban a fiatalok, és – a dallam változtatása nélkül – szöveget írtak a lánctalpakokkal tipró bős terror ellen, amelyet Koncz Zsuzsa nagyszerű tolmácsolásában, az Illés-együttes kíséretével adtak elő, s velük énekelt az egész ország, a Felvidék, a Délvidék, Erdély. A nemzetegyesítés egyik moccanása volt. Ebből csak két strófát:

*Ha én utca volnék, mindig tiszta lennék,
Minden áldott este fényben megfürödnék,
És ha egyszer rajtam lánckerék taposna,
Alattam a föld is sírva beomolna.*

*Ha én zászló volnék, sohasem lobognék,
Mindenféle szélnek haragosa volnék,
Akkor lennék boldog, ha kifeszítenének,
S nem lennék játéka mindenféle szélnek.*

A „Kárpátok alatt” (Ady) született az eredeti dal, a *Gyere bé, gyere bé*, az idegen, császári terror miatt sír a bujdosni induló, kedvesétől búcsúzó legény szava, s innen csak egy moccanás, csak egy ujjbegy-érintés kellett, az Illés-együttes és Koncz Zsuzsa kellett ahhoz, hogy az ötvenhat utáni hatalombitorlók ellen forradalmi dalt kiáltsanak az ég felé, amit milliók dübörögtek velük együtt.

Az újkori katonadalokban a Regát felé, Ó-Románia felé masírozik a székeley legény, oda vitték Trianon után komisz szolgálatra, Károly király, Mihály király szolgálatára. Kínzó, megalázó már a kezdet:

*Mikor engem soroztak,
Jobbra balra forgattak,
Beírták a nevemet a nagy könyvbe,
Három évig ki sem húzzák belőle.*

*Húzd ki bundás a nevem,
Hogy még legyen jó kedvem,
Míg a nevem a nagykönyvben forgatják,
Addig nékem jó kedvemem nem látják.*

Nagyon egyszerű ez a szöveg, de nem primitív. A tünet és a tartalom örök szembenállása evidens. A puritán és végtelenül szemérmes székely legény, sorozáskor, gyűlölködő idegenek kezébe kerül, akik meztelenre vetkőztetik, s úgy mustrálják, úgy tapogatják, mint egy állatot. Ez fáj, nem az egzecíroztatás, a hapták, a jobbra át. A román haza megfoghatatlan, a király személye, a cél idegen, más a nyelv, a vallás: kiléptek Európából.

A bolsevizmus korszaka ennél is rosszabb volt az erdélyi magyar fiúk számára akkor egy gyűlölt, torz fikció, a román kommunista párt lett fétisfogalom, azt kellett fegyverrel védeni ismeretlen fantomok, fantomhatalmak ellen. És a tisztok egyáltalán nem tagadták, hogy a románok ellenségképe a magyarság.

És a mesék?

Mesélő kedvű nép lakja Háromszéket. Azokat a rövid, szilárd szerkezetű meséket kedvelik igazán, amelyek megszólják a lustaságot, az ostobaságot, a kapzsiságot, vagyis rokonok a fabulákkal, visszanyúlnak Ezópusig. Csak néhányat lehet itt említeni a településnevekkel együtt: *Vert viszi a veretlent* (Dálnok), *A farkas, a medve és a huszár* (Papolc), *A sündiszó és a nyúl* (Zabola), *A félig nyúzott cáp* (Kézdimárkosfalva), *Bolond Istók* (Uzon).

A balladakincs minden vidék, minden tájegység fajsúlyos műfaja, nem ok nélkül írta Kemény Zsigmond egyik levelében: „Ez az a hang, miért odaadnám minden regényemet.”

Vajon föl lehetne idézni, meg lehetne szólaltatni ezt a hangot, amelyért a lélektani regény mestere úgy rajongott? Felhozhatók a mélytudatból a lélekben keletkezett gyűrődések, hegyormok, szakadékok, tektonikus mozgások nyelvi szövetei, füstcsóvás lángnyelvei? Meg kell kísérelni!

Idézetcsokor a balladákából:

A reális és a transzcendentális világ között – akárcsak a nagy keleti eposzokban – létrejön a csodás híd, út, ösvény, egyesül ég a földdel. Ez volt minden időben az ember legnagyobb álma:

*Júlia szép leány egykoron kimöne,
Búzavirág szödni, a búzamezőre
.....
Föl is föltekinte a magos egekbe,*

*Egy szép gyalog ösvény hát ott jődögél le,
Azon ereszködék fodor fejér bárány...*

A drámai szövegtest az évszázadok szörnyű zajlásában alakult ki, háborúk, földrengések, emberáldozatok nyomvonalán haladunk, ennek a nyomvonalnak útjelző táblái a balladák. Az ember a nagy kihívásokra a lehetetlen kísértésével válaszolt:

*Akit éjjel raktak, az nappal leomlott,
Akit nappal raktak, az éjjel leomlott...*

Nyelvi szövődményeiben a ballada zenemű, a kígyónyelvű, hűtlen asszony felszólítása fölér bármely capriccio bevezető futamával:

*Menj el uram, menj el, aj ki Kolozsvárra,
Aj ki Kolozsvárra, apám udvarába,
Hozd el onnan, hozd el a nagy vég vásznakat...*

Mind referenciális, mind stílustörténeti értéke hatalmas a jó balladának, több évszázad, sok nemzedék tapasztalata halmozódott fel benne, ezért hiteles minden történet. Kóbor katona csábítja, viszi végromlásba a mindig otthon kussoló, unatkozó asszonyt:

*Jere velem, Molnár Anna!
Rengetegbe, hosszú útra...*

Máskor az egyén és közösség kizárólagos létállapota a tét, a szörnyű dúlások, rabló hadjáratok az anyai lélek ijesztő romlását idézték elő:

*Bizony, itt hagylak én, édes fiam, téged:
Mert fiú helyibe fiút ad az Isten!
De pénzem helyibe ingyen nem ad Isten!*

A ballada nem törődik a racionális igazsággal, könnyedén mondja ki a nem létezőt, a lehetlent, s az olvasó, a hallgató mégis úgy fogadja el azt, mint magasabb rendű igazságot, s hiszi a metamorfózissal bekövetkező feltámadást, a csodát:

*Egyiköt temették oltár elejibe,
Másikot temették oltár háta mögi.
A kettőből kinőtt két kápolna-virág,
Az oltár tetején összekapcsolódtak.*

Archaikum nélkül nincs ballada, mélytudatunkban, reflexeinkben él a tapasztalathalmaz, azzal egyesül az olvasott esemény (élmény), és mint fúzió robban egybe a kettő, ezért elfogadjuk, hogy aranyalma lesz az áspis kígyóból a szerelmes férfi érintésére:

*Bényúlt kebelibe,
Kivette belőle:
Sárig hasú kígyó
Aranyalma leve.*

A referencia a balladák esetében a legnyilvánvalóbb, hírt hoznak, átkot szórnak, ítéletet hirdetnek, kérdés sorozatot zúdítanak, fatális sorsba nyugszanak bele, vagy az ellen láznak. A szerelem: dráma. A szerelem: tragédia. Sütő András nagy színpadi műve, az *Advent a Hargitán* is ebből a szép abszurdból keletkezett, Zetelaki Lászlót ítéli halálra a szerelem. Alapszöveg a *Görög Ilona* ballada:

*Bizony csak meghalok
Anyám, édes anyám!
Görög Ilonáér';
Karcúsú derekáér';
Karcúsú derekáér';
Dombos ajakáér'
Dombos ajakáér';
Piros orcájáér';*

*Halj meg fiam, halj meg,
Zetelaki László!*

Föltámadnak a balladákban görög tragédiák lányai, asszonyai, feláldozzák utolsó mentsvárakat, a tisztességüket, hogy életet mentsenek azzal. Fejér Anna monológja sikoltó passió, fájdalmas kantiléna:

*Oda adom szüzességem.
Csak szabadítsd az én bátyám,
Csak szabadítsd az én bátyám!*

A *Fogarasi István* balladában is szüzlány az áldozat. Neve sincs, az iszonyat kútjából hozta elő a költészet, sok százezer nő sorsa volt a rabszolgaság, a török, a tatár basa ágya, ágyasháza. Fogarasi István testvérhúga inkább a halált választja:

*Adjon Isten nekem inkább víg vacsorát,
Víg vacsora után könnyű betegséget,
Szép piros hajnalba' világból kimúlást.*

Helyi bujdosóballada a *Dancsuj Dávid*, Háromszéken, Bodok faluban gyűjtötték, az üldözött katona bajait, kínjait soroló rész József Attilára emlékeztet:

*Mennyi égen csillag, író deák vóna,
Mennyi réten fűszál, mind pennaszár vóna,
Mennyi erdő-lapi, mind papiros vóna,
Veres tenger hobja mind tentalé vóna:
Az én sok bánatim még se' férne réá,
Még se' férne réá.*

Ma Háromszéken zömmel közismert balladákat énekelnek: *Fehér Anna* (Dálnok), *A megölt legény* (Komolló, Kilyén), *Rózsa Sándor* (Sepsiszentkirály), *Barna Jancsi* (Székelytamásfalva), *Szendre báró leánya* (Angyalos).

Ha a variációkra, a helyi tragédiák balladás krónikáira vagyunk kíváncsiak, Albert Ernő már említett gyűjteménye tökéletes kalauz, nyugodtan rábízhatja magát a kíváncsi vándor, ha ideje engedi.

Háromszéket is megérintette az egész világot felbolygató XX. századi görgeteg, az urbanizáció. A falu háttérbe szorult, az urbs felemás kinövésével, vadhajtsaival, de új kultúrát is teremtő műhelyeivel mindenek ura lett.

Háromszéki pillanatkép a közelmúltról, a jelenről.

Erdély, a Székelyföld évszázados etnikai arcát tömeges betelepítésekkel és közigazgatási újrafelosztásokkal zúzta és zúzza szét a román hatalom. Megszüntették a Magyar Autonóm Tartományt, 1968-ban létrehozták azt a megyerendszert, ami ma is létezik. A decentralizáció révén a vidéki városokban új irodalmi központok jöttek létre.

Sepsiszentgyörgyön *Megyei Tükör* címmel létesült napilap 1968-ban, amelynek kiváló főszerkesztője, Dali Sándor maga köré gyűjtötte a Forrás második nemzedékének néhány tagját, és kiváló közösséget formált. Itt érett be Farkas Árpád, Magyar Lajos, Csiki László, Czegő Zoltán, s lett hétpróbás újságíró és kultúrmisszionárius Sylvester Lajos. Színészek (Dukász Anna), képzőművészek (Baász Imre) fedezték föl Sepsiszentgyörgyben azt a médiumot, amelyben még magyar szellemi életet lehet élni, ahol a román többség fojtogató ereje nem tud érvényesülni.

Országos hírű antológia is megjelent Sepsiszentgyörgyön *Kapuállító* (1969) címmel, a szerzők – fiatalok és vének, költők és prózaírók – arról bizonykodtak, hogy a vasfogú, az orrszarvú diktatúra ellenére is lehet hiteles vallomást írni múltról, nemzetről, szülőföldről. Elsősorban és mindenekelőtt a morált helyez-

ték piedesztálra – akkor szinte hihetetlen –, a becsületet, a tisztességet. Ősi reflex moccan bennük, hisz az igaz ember mindenkor szembeszegült a „gyilkos testvér botja zuhanásával” (Vörösmarty), a dogma szavával szólva: az osztályharccal.

Romániában, a forradalom ellenére, a rendszerváltozás csak részben következett be, a posztkommunizmus itt virul igazán. Biztató jelek, eredmények mégis vannak Kovászna megyében, Farkas Árpád lett 1990-ben az új, *Háromszék* című napilap főszerkesztője (nemrég ment nyugdíjba), jelenleg Farcádi Botond szerkeszti, s különösen az indulás lázában tömegeket mozgató, reményt, bátorságot sugárzó fórum lett kiváló munkatársi gárdával. Ma vetélytársa is van a lapnak, a *Székely Hírmondó*.

A sepsiszentgyörgyi Tamási Áron Színház s annak hálás közönsége érzi, tudja, tesz róla, hogy provincializmus helyett érett regionalizmus virágozzon ki a magyar nyelvterület délkeleti csücskében. A Háromszék Táncegyüttes és a Vox Humana kamarakórus világhírnévről gondoskodik, több kontinensen szerepeltek már.

Kézdivásárhelyen a volt Vigadó épülete 500 nézőt képes befogadni, Népszínház székel itt, amelyet a fiatalon meghalt Boér Géza költőről neveztek el, van a kézdieknek szabadegyetemük, néptáncegyüttesük, céhmúzeumuk (Orbán Balázs „Háromszék Párizsának” nevezte Kézdivásárhelyt!).

Kovásznán a Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület ismétli meg évente a legendás Kőrösi Csoma Sándor-napokat, nemegyszer több kontinens tudósai, kutatói, művészei jelennek meg Gazda József hívására. Ő ott a mindenes. Valóban: Gazda. Csomakőrösön, a nagy tudós szülőfalujában népi sokadalom gyűl össze a konferencia után, csángók jönnek Pusztináról, Klézséről, táncsportok, együttesek dobbantásától, énekkarok égre szálló hangjától zeng a vidék.

Van magyar élet Háromszéken.

Fokozatosan csökkent az utóbbi évtizedekben Kolozsvár és Marosvásárhely hegemoniája, de felvirágzott a Székelyföld három fontos központja, Csíkszereda, Székelyudvarhely és Sepsiszentgyörgy, amelyek centrumai lehetnek az autonómiának, amelyért most olyan elkeseredett küzdelem folyik. Nehéz lesz ez a harc, mert a posztkommunizmus ikertestvére a neonacionalizmus, ez a két szörny az idő sötét árnyékát vetíti a megfogyatkozott székelységre, s akárcsak három évszázaddal korábban, az ortodoxia siet a zsigeri magyargyűlölet fölerősítésére: még olyan falvakban is fölépítik a hagymakupolájú, Isten házának nevezett primitív betonépítményt, ahol egyetlen román sem él.

Mégis: miképpen búcsúzhat a látogató, a vándor ettől karakteres székely településtől, Sepsiszentgyörgytől, a testvérvárosaitól, Kézdivásárhelytől, Kovásznától és Háromszék falvaitól úgy, hogy a jövő reménységét építse, és ne rombolja az ott élők lelkében?

Kevésbé ismert prózaírónk, Lőrincz László Sepsiszentgyörgyön született, Kolozsvárra került, s ott 1944-ben testével, tíz körmével védte a néprajzi gyűjteményt a Vörös Hadsereg katonáival szemben, innen vitték el Szibériába. Az emberzabálás akkor annyira megszokott volt, mint a takarmányrekvirálás.

Szabadulása után megírta a maga GULÁG történeteit: *Szibériai priccseken*. Ez a sokat szenvedett ember, pszichoszomatikus fájdalomként hordozza magában szülővárosát, álmatlan éjszakáin társalog vele, felidézi a kedves főterét, vártemplomát, a megyeházát s főleg a kitartásban, szívós hűségben jeles lakóit. A *Város a koponyámba zárva* novellájának prózaszövegét Krúdy is írhatta volna:

„Ne haragudj rám, kedves városom, amiért megállítottam fölötted az időt. Amiért már majdnem harminc esztendeje nem látogattalak meg soha. Hiába hívtál, hiába küldözgettél üzeneteket nekem, én nem mentem. ...Fáiddal, parkjaiddal úgy vésődtél bele emlékezetembe, amilyen voltál. ...A járásbírósnak meg tudom számolni most is az oszlopait ...Mértani pontossággal előttem áll az egész város. Még a házaknak a színeit is ismerem. Ebben a városban olyan minden, mint amilyenek teremtették. [...] Nincs idő. Az óra ketyegése nem hajtja a másusokat.”

A fejlődésmániában már-már beleőrült ember nem tudja, milyen fontos legalább képzeletben megállítani az időt. Milyen fontos a haladásnak vélt rombolást fékezni. Erdélyben soha nem volt szitokszó a konzervativizmus, emiatt tudott valamennyire megmaradni egy-két foltjában magyarnak. Ezzel az építkező, ezzel a szellemi várrendszert konzerváló, restauráló szándékkal, akarással (álommal?) kell búcsúzni Háromszéktől.

Zárjuk koponyánkba némán, szép fogadalmakkal, szelíden. Hogy megmaradjon.

Egry József: Napfelkelte (olajpasztell, 1921)